

Kontroverzijski spisi sjevernohrvatskih franjevac Antuna Bačića, Stjepana Vilova i Emerika Pavića u 18. stoljeću

GORANKA ŠUTALO*

UDK: 27-282.4-789.3"17" Bačić, A. • 821.163.42.09"17" Pavić, E.

Pregledni članak

Primljeno: 27. listopada 2016. • Prihvaćeno: 27. veljače 2017.

Sažetak: Uz primjenu imagološke analitičke metode, a na temelju kontroverzijskih katekizama sjevernohrvatskih franjevac (Bačić, Vilov, Pavić) iz 18. stoljeća, rad se bavi fenomenom konstituiranja konfesionalnoga (katoličkoga) identiteta i (pravoslavnoga) alteriteta kao središnjega dijela problematike. Konfesionalna se drugost stoga nastoji jasnije definirati analizom suodnosa autopredodžbi i heteropredodžbi na relaciji katolici – pravoslavci u 18. stoljeću, ponajprije na području Slavonije. Spomenuti su franjevci, kao pripadnici budimskog kulturnoga kruga, pisali djela teološke kontroverzije na narodnome jeziku koja je u 18. stoljeću bila izraz osobitoga teološkoga interesa među (slavonskim) vjerskim polemičarima. Sva su trojica franjevac tijekom svoga pastoralnoga rada zasigurno bila u kontaktu s pravoslavnim kršćanima, no glavni recipijenti franjevačkih kontroverzističkih tekstova nisu pravoslavni kršćani, nego katolici kojima su takva djela namijenjena kao praktična pomagala u vjerničkome dijalogu s pravoslavnim kršćanima. Nije stoga slučajno što franjevci u svoje katekizme umeću kontroverzističke dijelove (iako im to nije glavna svrha). Ni Bačić, ni Vilov, a ni Pavić ne pišu prave vjerske polemike, poput onih isusovačkih na latinskom (Pejačević, Werntle, Šimunić), pa i hrvatskom jeziku (Kanižlić), ali su njihovi katekizmi uvelike obilježeni i određeni kontroverzijskom tematikom/problematicom. Posebna im je vrijednost i u tome što su pisani narodnim jezikom koji je, ipak, rijetkost za polemički žanr u 18. stoljeću, obilježen visokim stilom (la-

* Goranka Šutalo, prof.,
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3, 10000
Zagreb, Hrvatska,
gsutalo@ffzg.hr

tinskim jezikom), složenom teološkom i crkvenopovijesnom tematikom i upućenošću obrazovanim recipijentima. Katekizmi spomenutih franjevacu otkrivaju nasljedovanje tendencija i preokupacija posttridentskoga razdoblja katoličke obnove te su osebujan i važan pokazatelj smjera vjerskopolemičke literature u širem kontekstu književne kulture u osamnaestostoljetnoj Slavoniji.

Ključne riječi: kontroverzijski katekizmi u 18. stoljeću, katoličke vjerske istine, pravoslavni vjerski sadržaji, konfesionalni identitet i alteritet, franjevci Antun Bačić, Stjepan Vilov i Emerik Pavić.

1. Slavonski franjevci budimskoga kulturnoga kruga¹ i njihova teološka kontroverzija s pravoslavljem

Antun Bačić, Stjepan Vilov i Emerik Pavić stvarali su »u ozračju kulturnog kruga koji je nastao djelovanjem franjevačkih visokih škola filozofije (1699. – 1783.) i teologije (1710. –1783.) provincije Bosne Srebrene u Budimu. Te su škole vodili hrvatski franjevci za hrvatske franjevce pa su stoga izrasle u opće kulturne situacije u franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj da ubrzo postanu predvoditelji kulturnog stvaralaštva u toj zajednici koja se proširila od Budima do Jadrana«². Spomenuti su franjevci, kao pripadnici *budimskoga kulturnoga kruga*, pisali i djela teološke kontroverzije na narodnome jeziku koja je u 18. stoljeću bila izraz osobitoga teološkoga interesa među (slavonskim) vjerskim polemičarima. Kontroverzistička je teologija svoju posebnu katedru dobila u 17. stoljeću, a glavni poticaj daje Kongregacija za širenje vjere 1622. godine.³ Kontroverzistika se u 18. stoljeću ponajprije odnosi na pravoslavne kršćane, a njezini glavni predstavnici bili su isusovci i franjevci.⁴ Dominacija teološke kontroverzije s pravoslavljem baš u 18. stoljeću posljedica je

¹ Usp. F. E. HOŠKO, *Slavonska franjevačka ishodišta*, Zagreb, 2011., 28.

² F. E. HOŠKO, Topohistoriografsko djelo Emerika Pavića kao izvor za hrvatsku crkvenu i kulturnu povijest, u: *Kačić* 9(1977.), 71.-81.

³ Usp. M. VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, knj. I., Zagreb, 1969, 212.

⁴ *Isusovci kontroverzisti* jesu Juraj Muliš, Franjo Ksaver Pejačević, Anton Werntle, Ivan Krstitelj Šimunić i Antun Kanižlić, a *neiskusovci kontroverzisti* Krsto Pejkić, Antun Bačić, Stjepan Vilov, Matija Kružić, Ivan Krstitelj Cortivo, Ivan K. Damiani, Emerik Pavić, Stanislav Latković, Ivan Dominik Stratik. Usp. I. FUČEK, Teologija u XVIII. Stoljeću, u: *Hrvatska i Europa: kultura, znanost i umjetnost*, sv. 3. Barok i prosvjetiteljstvo (XVII–XVIII st.), Zagreb, 2003, 365.-377. Pejačević, Werntle i Šimunić su, za razliku od Muliša (*Zrcalo pravedno*, 1742) i Kanižlića (*Kamen pravi smutnje velike*, 1780), pisali na latinskom. Franjevci Bačić (*Istina katoličanska*, 1732), Vilov (*Razgovor prijateljski među kršćaninom i rišćaninom*, 1736; *Kratak i krotak razgovor među kršćaninom i rišćaninom*, 1741) i Pavić (*Ručna knjižica*, 1769) pisali su kontroverzijske katekizme na (narodnom) hrvatskom jeziku, a Bugarin Krsto Pejkić autor je prve kontroverzije s pravoslavljem *Zrcalo istine med Crkve Istočne i Zapadne* (Venecija, 1716) tiskane hrvatskim jezikom i napisane bosančicom.

srpsko-pravoslavnih migracija na područja Monarhije pa su autori takvih djela pisali ponajprije »za etničko-vjerski pomiješana područja: Slavoniju, Vojnu krajinu ili mletačku Dalmaciju«.⁵

Polemički tekstovi trojice slavonskih franjevaca pisani su na tragu tridentskih reformi radi vjerskoga odgoja katoličkih kršćana, ali i radi pastoralnoga usavršavanja svećenstva. Franjevci Bosne Srebrene (i kasnije Kapistranske provincije) bili su dobro upoznati s djelima katoličkih pisaca sa Zapada kojima su se inspirirali, prilagodivši njihove ideje lokalnim prilikama.⁶ Franjevačka osamnaestostoljetna teološka tradicija oslanjala se, osim na Ivana Dunsca Scota, na još dvojicu franjevačkih teologa iz 17. stoljeća, Anakleta Reiffenstühla (1641. – 1703.) i Bartolomea Mastrija (1602. – 1673.), također sljedbenike skolastičke filozofske metode skotističkoga smjera.⁷ Spomenute teologe slijedili su i slavonski franjevci, a posebice Antun Bačić.⁸

Od trojice slavonskih franjevaca jedino je Antun Bačić rođen u Slavoniji (Vrba kraj Slavonskoga Broda oko 1690. – Našice 12. prosinca 1758.). U novicijat franjevačke provincije Bosne Srebrene stupio je Bačić 1710. godine u Velikoj. Studij filozofije i teologije završio je u Italiji (Ferrara, Ravenna) gdje je neko vrijeme i predavao filozofiju, a nakon povratka (kao *lector theologus*) bio je 1720. godine profesor teologije na učilištu moralnoga bogoslovlja u Petrovaradinu, potom samostanski stariješina i župnik u Našicama (1725. – 1727.), Šarengradu (1729. – 1730.) i Budimu (1730. – 1732.). Obavljao je različite upravne dužnosti u cijeloj Bosni Srebrenoj, bio je namjesnik provincijala u Prekosavlju 1729. godine, definator 1732. – 1735., kustod provincijala Filipa Lastrića 1741. – 1745., namjesnik provincijala za cijelu Bosnu Srebrenu 1753. godine i posljednji provincijal prije odjeljivanja samostana u Slavoniji i Podunavlju u zasebnu provinciju Sv. Ivana Kapistrana 1754. – 1757. Sa Stjepanom Vilovom začetnik je hrvatske kontroverzističke teološke literature s pravoslavnim kršćanima na području Podunavlja i Slavonije. *Istina katoličanska* (Budim, 1732.) prvo je takvo kontroverzističko djelo među Hrvatima na spomenutom području.⁹

Teološki pisac i književnik Stjepan Vilov (Budim potkraj 17. st. – Budim 5. studenoga 1747.) stupio je 1709. godine u Iloku među franjevce Bosne Srebrene. Filozofiju i teologiju diplomirao je u Italiji, a kao profesor predavao je na filozofskome učilištu

⁵ J. TURČINOVIĆ, *Misionar Podunavlja. Krsto Pejkić (1665–1731)*, Zagreb, 1973., 3.

⁶ Usp. I. KARLIĆ, D. PATAFTA, Teološke teme u djelu *Istina katolicsanska* fra Antuna Bačića, u: *Zbornik o Emeriku Paviću*, Zagreb, 2014., 304.

⁷ Usp. *isto*, 316.

⁸ Usp. F. E. HOŠKO, Sakrament krštenja u kontroverzijijskom katekizmu Antuna Bačića, u: *Kateheza* 4(1983.)5, 67.-72.

⁹ Usp. F. E. HOŠKO, Bačić, Antun, u: *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, Zagreb, 2010., 26.-27.

u Budimu (1721. –1724.), u bogoslovnim školama u Osijeku (1724. – 1729.) i Budimu (1729. – 1739.) gdje je od 1739. do 1747. godine bio dekan Generalnoga učilišta i nosio naslov profesora emerita. Tri je puta bio starješina u budimskome samostanu (1732. – 1733., 1740. – 1743., 1746. – 1747.), a u upravi Bosne Srebrenje sudjelovao je kao definator za provincijala L. Karagića (1735. –1738.). Kao izaslanik obavljao je poslove Provincije u Beču (1735. – 1736., 1743.), a 1741. godine bio je generalni pohoditelj u Bugarskoj. Uređivao je i hrvatski kalendar koji je izlazio u Budimu, a Emerik Pavić pripisuje mu dva djela pisana hrvatskim jezikom koja pripadaju kontroverzističkoj literaturi s pravoslavnim kršćanima, *Razgovor prijateljski među kršćaninom i rišćaninom* (Budim, 1736.) i *Kratak i krotak razgovor među kršćaninom i rišćaninom* (Budim, 1741.).¹⁰

Emerik Pavić (Budim 5. siječnja 1716. – Budim 15. travnja 1780.) završio je osnovnu i srednju školu u rodnome Budimu, a 1734. godine stupio je u Velikoj u franjevački red (franjevačka provincija Bosna Srebrena). Studirao je filozofiju i teologiju na Generalnim učilištima u Budimu (1736. – 1742.) i Osijeku (1742. – 1743.). Predavao je na filozofskome učilištu u Baji (1743. – 1746.), a potom i na bogoslovnoj školi franjevačkoga generalnoga učilišta u Budimu (1750. – 1761.) gdje je predavao dogmatsko bogoslovlje. Bio je gvardijan u Budimu (1747. – 1749.), povremeni pastoralni radnik u budimskome predgrađu Tabanu, tajnik provincije Bosne Srebrenje (1748. – 1750.), definator (1748. – 1751. i 1760. – 1764.), dekan Generalnoga učilišta u Budimu (1761. – 1780.) i generalni pohoditelj u Bugarskoj 1762. i 1769. godine. Kao središnja osoba *budimskoga kulturnoga kruga* u 18. stoljeću Pavić se istaknuo i vrlo plodnim književnim stvaralaštvom. Pisao je na latinskom i hrvatskom, a prevodio je s talijanskoga i njemačkoga jezika.¹¹

Iako je dakle samo Bačić rođenjem vezan uz Slavoniju, pastoralnim su radom sva trojica franjevaca ipak čvrsto vezana uz slavonski (otuda i atribut u naslovu) i podunavski prostor. Dakako, slavonske franjevce povezuje i pripadnost franjevačkoj provinciji Bosni Srebrenoj (i kasnijoj provinciji Ivana Kapistranskog) čiji je posljednji provincijal bio upravo Antun Bačić. Nešto stariji Bačić i Vilov filozofiju i teologiju diplomirali su u Italiji, dok je Pavić studirao na Generalnim učilištima u Budimu

¹⁰ Usp. F. E. HOŠKO, Vilov, Stjepan, u: *Isto*, 559.; F. E. HOŠKO, Prosvjetno i kulturno djelovanje bosanskih i hrvatskih franjevaca tijekom 18. stoljeća u Budimu, u: *Nova et vetera* 28(1978.)1-2, 113.-179.

¹¹ Usp. radove F. E. HOŠKA: Topohistoriografsko djelo Emerika Pavića kao izvor za hrvatsku crkvenu i kulturnu povijest, u: *Kačić* 9(1977.), 71.-81.; Prosvjetno i kulturno djelovanje bosanskih i hrvatskih franjevaca tijekom 18. st. u Budimu, u: *Nova et vetera* 28(1978.)1-2, 155.-160; Katehetsko štivo iz pera Emerika Pavića, u: *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb, 1985., 111.-115; Pavić, Emerik, u: *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, 434.-435; Pavić, Emerik, u: *Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, Zagreb 1991., 561.-562.

i Osijeku. Kontroverzističke tekstove sva trojica pišu za boravka u Budimu. Bačić tamo djeluje kao gvardijan, a Vilov i Pavić kao profesori u budimskim bogoslovnim školama, a kasnije i dekani budimskoga Generalnoga učilišta. Hrvatska franjevačka osamanestostoljetna kontroverzistika na narodnome jeziku, čiji su začetnici i glavni predstavnici Bačić, Vilov i Pavić, razvija se upravo na franjevačkim visokim školama u Budimu, a poticaj za takva nastojanja zasigurno je došao nakon Karlovačkoga mira (1699. godine) i seobe većega broja pravoslavnih kršćana na prostor južne Ugarske i Slavonije. Sva su trojica franjevaca tijekom svoga pastoralnoga rada zasigurno bila u kontaktu s pravoslavnim kršćanima. Unatoč tomu, glavni recipijenti franjevačkih kontroverzističkih tekstova nisu pravoslavni kršćani, već katolici kojima su takva djela namijenjena kao praktična pomagala u vjerničkome dijalogu s pravoslavnim kršćanima. Nije stoga slučajno da sva trojica pišu katekizme koji su, u duhu tridentskih reformi i katoličke obnove, zadovoljavali važnu svrhu ondašnje franjevačke religiozne književnosti koja je trebala izložiti temelje kršćanskoga nauka i njegovu praktičnu primjenu u životu katoličkih vjernika.¹² Potreba za takvom vrstom kontroverzije s pravoslavljem vjerojatno je posljedica i dobrih međusobnih odnosa između katoličkih i pravoslavnih kršćana, posebice u Vojnoj krajini.¹³ Slavonski su franjevci tijekom svojih pastoralnih misija vrlo vjerojatno nailazili na slučajeve mješovitih brakova, a možda i na konverzije s katolicizma na pravoslavlje. Zbog navedenoga trebalo je katoličkom puku detaljnije pojasniti razlike između pravoslavlja i katolicizma kako bi ustrajao u svojoj vjeri. To je ujedno i glavni razlog zašto slavonski franjevci u svoje katekizme umeću kontroverzističke dijelove (iako im to nije glavna svrha). O pravoslavnim kršćanima u Monarhiji slavonski franjevci stoga pišu vrlo oprezno, s doziranom kritikom, koja je ponekad i vrlo oštra bez obzira na to što su pravoslavci oslovljeni kao prijatelji ili *naši hrišćani*, ali ipak, na kraju, dominantno pozitivno.¹⁴

Hrvatskim kontroverzistima (isusovcima, ali i franjevcima) uglavnom je bliska katekizamska tradicija po uzoru na Petra Kanizija (1521. – 1597.) i Roberta Bellarmi-

¹² Usp. I. KARLIĆ, D. PATAFTA, Teološke teme u djelu *Istina katolicsanska* fra Antuna Bačića, 306.

¹³ Kao potvrdu dobrih međusobnih odnosa između katoličkih i pravoslavnih kršćana u Krajini srpski povjesničar Slavko Gavrilović navodi primjer iz Karlovačkoga generalata kada se katolički župnik u Otočcu 1726. godine tužio Dvorskom ratnom savjetu zbog bratimljenja *katolika Hrvata s Vlasima šizmaticima* u Lici, a Ratni savjet u Grazu ukazivao je na učestalost mješovitih brakova i stoga zatražio da se pravoslavcima zabrani primanje katoličkih vjernika u njihovu službu. Usp. S. GAVRILOVIĆ, Srbi u Hrvatskoj u XVIII veku, u: *Zbornik za istoriju*, Novi Sad, 1976., 31.

¹⁴ Dragutin Prohaska napominje kako su i neki franjevci Bosne Srebrenice (prije navedenih slavonskih franjevaca) pisali pozitivno o domaćim pravoslavcima, dok su glavnu krivnju za raskol pripisivali pravoslavnim Grcima. Prema Prohaski to su Stjepan Markovac Margitić iz Jajca i Stjepan Badrić iz Šibenika. Spomenutim franjevcima Prohaska pridružuje još i Bugarina Krstu Pejkića, ali i isusovca Antuna Kanižlića. Usp. D. PROHASKA, *Kroatisch-serbische Schrifttum in Bosnien und der Herzegowina von den anfangen im XI. bis zur nationalen wiedergeburt im XIX. Jahrhundert*, Zagreb, 1911., 130.-132.

na (1542. – 1621.), a pojedini katekizmi franjevačkih autora (konkretno, Bačićev) djelomično podsjećaju, s obzirom na strukturu i metodu, i na franjevačke školske priručnike.¹⁵

Katekizmi spomenutih franjevaca sadrže standardne »doktrinalne formule«¹⁶ u obliku pitanja i odgovora, kao i tri važna dijela: istine koje treba vjerovati, zapovijedi koje treba obdržavati i sredstva koja treba upotrijebiti, odnosno sakramente.¹⁷ Kao poseban oblik vjerske knjige katekizam je zaživio od 16. stoljeća, a ima nekoliko temeljnih uloga: uvođenje u vjeru, pouka u vjeri onih koji još nisu vjernici, ali i onih koji to već jesu, katekizam određuje pravilo vjere, odnosno usmjeruje prema pravovjerju i tumači predaju.¹⁸ Katekizmi slavonskih franjevaca u tom se smislu dosta razlikuju. Bačićev veliki katekizam najzahtjevniji je i najambiciozniji, pa je vjerojatno primarno upućen katoličkim svećenicima. Vilov piše dva dijaloško-poučna katekizma za puk, a Pavić »katehetsko-liturgijski priručnik«¹⁹ namijenjen svećenstvu i puku. Zajednička im je, dakako, kontroverzijska problematika koja ih približava katekizmima kao knjigama za pučku vjersku pouku (»katekizam u užem smislu«), nastalim u vrijeme reformacije.²⁰

2. Istraživačka imagološka paradigma kao glavni teorijsko-metodološki okvir rada

U znanosti o književnosti imagologija²¹ (lat. *imago* – ‘slika, predodžba, misao’; grč. *logos* – ‘govor, riječ, pojam, misao, razum’) se javlja od kraja 1960-ih kao posebna istraživačka grana komparativne književnosti koja se bavi proučavanjem književnih

¹⁵ Fra Daniel Patafta u Bačićevoj *Istini katoličanskoj* prepoznaje utjecaj tradicionalne franjevačke skotističke filozofsko-teološke metode. Stoga Bačićev katekizam (kako to Patafta uočava), s obzirom na metodu izlaganja i razrade, uvelike podsjeća na franjevačke školske priručnike – »tematske cjeline (tractatus) se dijele na rasprave (disertationes), rasprave pak na članke (articuli) koji sadrže skup srodnih pitanja (quaestiones). U izlaganju pojedinih pitanja ističe se problem koji pisac najprije naznačuje, a zatim obrazlaže bilješkama (notae) i zaključuje postavkom (thesis, positio, assertio)«. D. PATAFTA, Antun Bačić kao predavač filozofije i moralne teologije, u: T. MELNIK (ur.), *Zbornik o fra Antunu Bačiću*, Slavonski Brod–Našice, 2013., 160.

¹⁶ U. GIANETTO, Katehetske formule, u: M. PRANJIĆ (prir.), *Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, Zagreb, 1991., 307.-308.

¹⁷ Usp. E. GERMAIN, Katekizam (institucija), u: *Isto*, 351.

¹⁸ Usp. W. LANGER, Katekizam (kriteriji), u: *Isto*, 353.-355.

¹⁹ I. KARLIĆ, D. PATAFTA, Teološke teme u djelu *Istina katolicsanska* fra Antuna Bačića, 307.

²⁰ Usp. W. LANGER, Katekizam (kriteriji), 354.

²¹ Usp. M. BELLER, J. LEERSSEN (ur.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters*, Amsterdam–New York, 2007.; D. DUKIĆ, Z. BLAŽEVIĆ, L. PLEJIĆ POJE, I. BRKOVIĆ (prir.), *Kako vidimo strane zemlje. Uvod u imagologiju*, Zagreb, 2009.

predodžbi o stranim (heteropredodžba) i vlastitim (autopredodžba) geokulturnim prostorima. Iako se imagologija dominantno bavi istraživanjem etničkih/nacionalnih predodžbi, njezin se osnovni pristup i terminologija, zahvaljujući razrađenom analitičkom i teorijsko-pojmovnom aparatu, mogu primijeniti i u istraživanju konfesionalnih predodžbi. U ovome je radu stoga istraživački interes usmjeren na *iščitavanje* autopredodžbi i heteropredodžbi kao diskurzivnih tvorbi, odnosno na tekstnu konstrukciju ili reprezentaciju konfesionalnih identiteta odnosno alteriteta (drugosti) u kojoj se uočavaju brojni stereotipni, aksiološki obojeni iskazi. Takvim se istraživačkim središtem primarno smještamo u tekstni (i intertekstni) referencijalni okvir. S obzirom na to da je u imagološkoj analizi vrlo važan društveno-povijesni kontekst rad se, osim na književnopovijesnim, zasniva i na kulturnopovijesnim spoznajama. Konfesionalna se drugost stoga nastoji jasnije definirati analizom suodnosa autopredodžbi i heteropredodžbi na relaciji katolici – pravoslavci u 18. stoljeću, ponajprije na području Slavonije. Na temelju takve analize glavna je svrha rada otkriti kako se oblikuje vjerski identitet, odnosno kroz suodnos autopredodžbi i heteropredodžbi (*re*)konstruirati bipolarost *identitet – alteritet*. *Alteritet (drugost)* poima se dakle kao konstitutivni i komplementarni pojam u odnosu na pojam *identitet* i ujedno se definira svojom suprotnošću i inferiornošću u odnosu na identitet.²² Identitet i alteritet, odnosno autopredodžba (*mi*) i heteropredodžba (*oni*), stoga su u zrcalnom odnosu. Svaka spomenuta predodžba određuje profil druge, ali i postaje određena drugom, što znači da je način viđenja Drugoga uvelike kulturno određen.

S obzirom na to da imagološka analiza podrazumijeva interdisciplinarnost (istraživačko polazište ovdje je književnopovijesno, a naglasak je stavljen i na društveno-povijesni kontekst), za ovaj je rad bilo važno usvojiti i neka temeljna znanja iz područja crkvene povijesti i teologije. Ipak, ovdje nije riječ o sustavnoj analizi i tumačenju složenih teoloških pojmova i problema (što bi premašilo autoričine kompetencije²³), nego tek o *iščitavanju* autopredodžbi i heteropredodžbi kao diskurzivnih tvorbi. U radu se dakle bavim ponajprije tekstnom konstrukcijom (reprezentacijom) konfesionalnih identiteta (odnosno alteriteta) u kojoj uočavam brojne stereotipne, aksiološki obojene termine i iskaze. Ovdje međutim treba napomenuti da se vrijednosno obojeni termini (*odmetnici, raskolnici, shizmatici*), kojima se najčešće imenuju (i atribuiraju) pravoslavni kršćani (Grci) u katekizmima slavonskih

²² Usp. S. HALL, Kome treba identitet?, u: D. DUDA (ur.), *Politika teorije*, zbornik rasprava iz kulturnih studija, Sandra Veljković (prev.), Zagreb, 2006., 357.-374.

²³ Za potpunije rezultate istraživanja, koji bi uključili različite pristupe problematici, idealna bi bila suradnja teologa, povjesničara i književnih povjesničara. Nadam se da će ovaj rad poslužiti barem kao poticaj takvim ili sličnim nastojanjima.

franjevaca, trebaju sagledavati i razumijevati u kontekstu osamnaestostoljetne teološke terminologije, a ne suvremenoga, ekumenskoga teološkoga diskursa.²⁴

3. Pravoslavni kršćani kao konfesionalni Drugi u kontroverziji katekizmima slavonskih franjevaca

3.1. ANTUN BAČIĆ, *ISTINA KATOLIČANSKA* (BUDIM, 1732.)²⁵

Istinu katoličansku Bačić započinje posvetom ostrogonskom nadbiskupu i ugarskom primasu Emeriku Esterhazyu, prije zagrebačkom biskupu i generalu pavlina, nastavlja uvodom, naslovljenim *Poštovanomu štioocu*, kazalom i crkvenim dopuštenjima za tiskanje knjige koju daju franjevački cenzori Stjepan Vilov i Petar Karapandžić, franjevački poglavari i upravitelji franjevačkoga Generalnoga učilišta u Budimu.²⁶

Knjiga je podijeljena na sedam razgovora, a svaki razgovor dalje na članke u kojima Bačić bilježi čak deset *erežija*, odnosno učenja onih kršćanskih zajednica koje su izvan Katoličke Crkve. Iz samoga je naslova djela *Istina katoličanska... s zabilježnjem zabludjenja grčkoga odmetništva, ili grčkih erežija* razvidno da Bačić te hereze ponajprije veže uz pravoslavne Grke (*odmetnike*).

Bačić svoj katekizam piše s gledišta slavonskoga franjevca koji je pastoralno djelovao tijekom druge četvrtine 18. stoljeća u Slavoniji, Srijemu i među Hrvatima u Podunavlju. Katekizam je namijenio kao pomagalo za vjersku obnovu katolika koji su živjeli zajedno s pravoslavnim kršćanima.²⁷ S takvoga se gledišta dakle oblikuje kolektivni (konfesionalni) identitet u Bačićevu tekstu. Najčešće autor piše u ime svih katolika u 1. licu množine (>mi katolici<), a nešto rjeđe koristi se terminom *Latini* i jednom *krstjani Rimljani* kada neizravno piše o Turcima kao kazni Božjoj Grcima:

²⁴ Usp. I. FUČEK, *Juraj Mulih. Život i djelo*, Zagreb, 1994., 372.

²⁵ Svi citati u radu preuzeti su i transkribirani iz izvornika A. BAČIĆA koji se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, u Zbirci rijetkosti, pod signaturom RIIE-8°- 47 a,b. Puni naslov glasi: *Istina katoličanska ili Skazagnie upravliagnia špasonofnoga Xitka Karstianskoga. S zabillixegniem Zablugiagnia Garckkoga odmetnicstva, illiti Garckski Erexiah, ú kioefu nefrichno upali, odkadšufe od Rimské Czarkvé oddilili. Sve izvagieno iz svetoga Pjřma, iz naukah svetie Otaczah, i razliky Kgnigah, sloxeno ú iezik Illiricsky, i ná fvitloft dato po oczu Frá Antunu Bachichiu Réda malé Bratié obsluxitegliah S.O. Franceska, Provinczié Sreberno-Bofanské, Gvardianu ú Budjmu. Prikazana priuzviřcenomu velicsanřtvu Gofpodina Gña. Emerika Estherhazy, Rimskoga Czeřarřtva Principa: Vlastelina od Galanthé: Primata Kraglięftva, i Arkibiskupa Ořtrogonskoga. Godinè M. DCC. XXXII. Z dopusctęgnien Stariscinah. U Budimu kod Ivana Giurgia Nottenstein, 1732.*

²⁶ Usp. F. E. HOŠKO, *Kontroverziji katekizam Antuna Bačića*, u: *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb, 1985., 44.-48.

²⁷ Usp. *isto*, 44.

»Može biti, da će Grci reći, da njiove svete mi posidujemo. Istina jest, dobro govore, da sveti koj' su bili u Carigradu, i u drugije misti, svi su sada u krstjana Rimljana, i ovo je providenje Božje, jerbo ko'ko su se smišali s eretici, a ostavili pravu Crkvu Božju, udilj je pridao Bog Carstvo njiovo nevirniku.«²⁸

U uvodnome dijelu, naslovljenome *Poštovanomu štiocu*, Bačić pojašnjava kako je njegov katekizam, zapravo, rezultat predanoga pastoralnoga rada koji ga je i potaknuo na bilježenje onoga što je smatrao korisnim za vjernički puk. Nakon toga slijedi i pojašnjenje zašto piše protiv Grka:

»Niti sam radi nenavidosti protiv Grkom pisao, od koj' opominjam te, daj' ima dosti, koj' jednokupno s nami, ispovidaju istinu, i slide svetu Crkvu Rimsku: Nego sam ukazati otio, u čemu blude oni, koj' su se povoljno od Rimske Crkve odmetnuvši, eretičkomu nauku priložili, i za ereticih brezumitno otišli.«²⁹

Takvo ambivalentno vrjednovanje proizlazi iz važne distinkcije na koju Bačić ovdje upućuje i upozorava, pa je stoga vrlo važno razlikovati ujedinjene Grke od neujedinjenih (*odmetnici*, uz *heretički nauk*). Pravoslavni Grci (*odmetnici*) u Bačićevu su tekstu vrjednovani iznimno negativno, a naglašava se i njihova veza s *hereticima*.³⁰ Neki od *heretika* koje ovdje Bačić imenuje i s kojima ponajprije dovodi u vezu Grke, kao njihove sljedbenike, jesu: Arije, Makedonije i Nestorije. Tu su još i začetnici novijih srednjoeuropskih kršćanskih učenja: Jan Hus, Luther i Calvin. Negativni aksiološki atributi koje Bačić veže uz Grke raznoliki su, a kao jedno od najčešćih mjesta pojavljuje se sintagma *zloća grčka*:

»Ne vidi li se dakle očita zloća grčka, da su sve iznova iskali đavolske načine, da razdru Crkvu Božju, i da se smišaju s' eretici?«³¹

Osim što ih optužuje kao sljedbenike mnogih heretika (*smiješani s hereticima*), Bačić baca krivnju na Grčku Crkvu uopće jer su u njoj »sve poglavite erežije počele, iz koj' su, kako iz vrutaka, druge izišle«³² pa se sukladno tomu često koristi i sintagma

²⁸ A. BAČIĆ, *Istina katoličanska*, 153.

²⁹ *Isto*, bez paginacije.

³⁰ *Heretici* su Bačiću svi kršćani izvan Katoličke Crkve (posebice protestanti), ali i Grci *odmetnici* kojima *heretik* služi samo kao dodatna kvalifikacija uz jezgreni pojam *odmetnik*. Vlado Košić u članku »Kontroverzističko djelo 'Istina katoličanska' (1732) Antuna Bačića« koji je objavljen u zborniku radova *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba* (Jastrebarsko, 2001) ističe sljedeće: »(...) očita je namjera da se pravoslavne što više prikaže bliskima hereticima i da se utječe prije svega na katolike da ih ne slijede.« (V. KOŠIĆ, *Kontroverzističko djelo 'Istina katoličanska' (1732) Antuna Bačića*, 191.).

³¹ A. BAČIĆ, *Istina katoličanska*, 304.

³² *Isto*, 24.

gmom *erežija grčka*.³³ Grčki (odmetnički) patrijarsi za Bačića su *patrijarsi heretički* pa tako na samome kraju knjige, u *Zabiliženju*, spominje Focija, Makedonija i Nestorija. O Fociju Bačić piše malo i usputno, ali, pozivajući se na Baronija, ukazuje na *nepravednoga carigradskoga patrijarha* koji je istjerao svoga prethodnika svetoga Ignacija. Bačiću naime nije toliko važno precizno imenovati i izolirati krivce za crkveni raskol. On će se zadovoljiti time da taj teret ponesu skupno svi *odmetnici* Grci, ali ipak ne će propustiti priliku upozoriti i na *patrijarhe heretike*.

Drugi u Bačićevu tekstu jesu i pravoslavci u Monarhiji za koje se autor koristi ponajviše terminom *Vlah*,³⁴ a imenuje ih još i *naši hrišćani* ili *rišćani*. Kada piše o *Vlasima*, odnosno o *rišćanima*, Bačić to nerijetko čini u prvome licu jednine, gotovo u obliku vlastitoga, autentičnoga svjedočanstva. Potvrđuju to ovi primjeri:

»Znam dobro da istim Vlahom vrlo je mrsko, da im se njihovo dobro otme, ukrade & c. Još bi im mrskije bilo da im se oteto, ukradeno & c. ne vrati: Dakle valja da i oni drugomu ne krađu, ne otimaju & c. Ili ako su ukrali oteli & c. valja da vrate.«³⁵

»Znam jednoga popa rišćanskoga, koj' na jednu svetkovinu, za malu lemozinu jest odrišivao očito svoje rišćane od griha došastije, govoreći: *Ako tko ukrade, otme, ubije, i druga zla učini priko sve godine, da je prošlo*.«³⁶

Iako primjeri otkrivaju vrlo negativno vrjednovanje pravoslavnih kršćana u Monarhiji (oni su *kradljivci, razbojnici, kamatnici*), kod Bačića se može uočiti *prebacivanje* glavnoga tereta krivnje na svećenike, odnosno *rišćanske popove*:

³³ Usp. *isto*, 108.

³⁴ Iako pojam *Vlah* katolički kontroverzisti pišu obično velikim početnim slovom i njime se služe kao nazivom za pravoslavne krajišnike koji su etnički dominantno pripadali Srbima pristiglim u Monarhiju pod vodstvom pečkoga patrijarha Arsenija III. Crnojevića nakon seobe 1690. godine, tim se pojmom ovdje ponajprije služim u konfesionalnom, a ne u etničkom smislu.

³⁵ A. BAČIĆ, *Istina katoličanska*, 116.

Kao jedan od važnijih razloga neuspjeha crkvene unije u Hrvatskoj Josip Burić navodi antagonizam »između Vlaha i katolika koji je imao svoj korijen u različitoj njihovoj čudi i značaju, a osobiti su mu povod bila pitanja materijalne naravi«. Burić pojašnjava kako se taj antagonizam očitovao ponajprije u pohlepnosti Vlaha za dobrom zemljom. Katolici su, navodi Burić, puno pretrpjeli od »prevrtljivih Vlaha« koji su im ugrabili sva bolja zemljišta. Burić te pravoslavne kršćane imenuje i »raskolnički Vlasi«, a ukratko ih opisuje ovako (poziva se na: Lopašić, Sladović, Bogović i dr.): »U mnogim se spisima već od njihova doseljenja Vlasi opisuju kao nepouzdana, lukavi, neiskreni i prevrtljivi element. Takvi su bili i u ovo vrijeme.« (J. BURIC, *Biskupije Senjska i Modruška u XVIII. stoljeću*, ur. M. Bogović, Gospić–Zagreb, 2002., 198.). Bačićeva se predodžba o Vlasima stoga djelomično može usporediti s Burićevom koja je također, barem u tome segmentu, aksiološki obojena.

³⁶ A. BAČIĆ, *Istina katoličanska*, 173.

»Nije li se u naša vrimena na misti mlogi vidilo, da duhovnici svoje rišćane nagovorili su na lupeštine, krađe, ubojstva, i na druga zla.«³⁷

Osim duhovnika Bačić diskreditira i *rišćanske sabore* koji, prema njemu, nisu općinski i na kojima nisu samo obrazovani biskupi nego i duhovnici svake vrste, pa i oni koji slabo čitaju, od bogoslovije ne znaju ništa, a što čitaju ne razumiju kao i svjetovni ljudi. Bačić, dakako, misli na sabore pravoslavnih kršćana u njegovo vrijeme koji ne mogu biti opći, odnosno ekumenski, jer »Grci, kako su se razdilili s' Latini, nijesu imali nijednoga sabora općenoga«³⁸. Tu je dakle riječ o tzv. *narodnim zborovima*, odnosno *crkveno-narodnim saborima*³⁹, koje su u 18. stoljeću sazivali crkveni i svjetovni predstavnici Srba u Monarhiji.

Bačić pak pri definiranju grčkih *erežija* povremeno pronalazi i naglašava analogije s *našim hrišćanima*. Iako se autor ne koristi snažnije aksiološki obojenim terminima, pravoslavne kršćane u Monarhiji, ipak, posredno, igrom autopredodžbi i heteropredodžbi, imenuje i *odmetnicima*. Za razliku od Bačića, katolički misionari u 17. stoljeću za pravoslavne kršćane u Monarhiji koriste se primjerice ovakvim sintagmama: *Vlasi šizmatici*, *Vlasi raskolnici*.⁴⁰ Premda se kod Bačića ne pojavljuju takve aksiološki obojene sintagme, ne može se negirati njegova kritičnost spram pravoslavnih kršćana u Monarhiji (osobito svećenstva) koja povremeno kulminira i vrlo pejorativnim atribuiranjem (*kradljivci*, *razbojnici* i sl.).

3.2. DVA KATEKIZMA STJEPANA VILOVA; RAZGOVOR PRIJATELJSKI MEĐU KRŠĆANINOM I RIŠĆANINOM (BUDIM, 1736.) I KRATAK I KROTAK RAZGOVOR MEĐU KRŠĆANINOM I RIŠĆANINOM (BUDIM, 1741.)⁴¹

Oba Vilovljeva katekizma strukturirana su dijaloški, izmjenom pitanja i odgovora između dvojice sugovornika, katolika Francesca i pravoslavca Theodora. Prvi Vilovljev katekizam, osim uvodne napomene *Opomena štiocu*, sadrži još dvije na

³⁷ *Isto*, 172-173.

³⁸ *Isto*, 256.

³⁹ Usp. Z. KUDELIĆ, *Marčanska biskupija. Habsburgovci, pravoslavlje i crkvena unija u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini (1611-1755)*, Zagreb, 2007., 394.-432., 403., 418., 425.

⁴⁰ Usp. J. RADONIĆ, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd, 1950.; usp. J. BURIĆ, *Biskupije Senjska i Modruška u XVIII. stoljeću*; Z. KUDELIĆ, *Marčanska biskupija*.

⁴¹ Za oba sam djela zahvalna poštovanom profesoru fra Franji Emanuelu Hošku na uručenim mi umnoženim primjercima. Puni naslovi izvornika S. VILOVA jesu sljedeći: *Razgovor priateljski megju Kerftianinom i Riftianinom pod imenom Francesca i Theodora nad plemenitim i ugodnim nazivanjem sadašnjim Fahljen Isus. Ucinjen i sloxen od iednoga Mifnika, Reda Svetoga Francesca Provincie Bofanske*, Budim, 1736; *Kratak i krotak razgovor megju Kerftianinom i Riftianinom pod imenom Francesca i Theodora. Sverhu onnii obicjainii megju Riftiani ricjii u koiisamse viri rodio, u onnoichu i umerti*, Budim, 1741.

samome kraju djela: *Nauk i opomena druga* (nakon koje dolazi *Molitva uzdržujuća dobrote, i izvrsnosti Isusove*) i *Opomena treća*. U drugoj napomeni objašnjava da se pozdrav *hvaljen Isus* treba izgovarati iz srca, a ne mehanički, dok u trećoj napomeni upozorava na grafiju. U uvodnoj napomeni *Opomena štiocu Vilov* iznosi šest razloga zbog kojih piše, a prva dva otkrivaju da je djelo namijenio i pravoslavnim kršćanima: »Prvo, da oni, koj' dosad nisu marili nazivati faljen Isus, i odgovarat u vike, u napridak bacivši svoju budalaštinu, čine«⁴², i katolicima: »Drugo; da oni, koj' su nazivali, razume što čine, i koja dobra u tomu se zauzdržavaju.«⁴³

Razgovor između Franceska i Theodora započinje pozdravom *hvaljen Isus* koji Francesco upućuje Theodoru, a on mu uzvraća *dao Bog dobro* čime se otvara glavna problematika prvoga katekizma. Iako autor naglašava da je to prijateljski razgovor, početak dijaloga ne djeluje tako. Naime, na Theodorovu obranu vlastitoga odgovora (*dao Bog dobro*) Francesco reagira vrlo pejorativnim iskazom:

»Zube imaš, a s usnama grizeš: i tako zlo uzimajuć, gore vraćaš. Podoban odgovor ištem, a ne nepodoban.«⁴⁴

Podoban je odgovor, prema Francesku, »u vike iliti vazda«⁴⁵ jer je to, kako navodi, običajno kod *kršćana*. Theodorov komentar glasi ovako:

»Tako i naši niki odgovaraju; ali više da se s vami smiju, nego tako da odgovore.«⁴⁶

Francesko dakle govori (odnosno Vilov piše) s gledišta *kršćana* katolika, dok je Theodorov komentar ovdje u ulozi naglašavanja razlike i distance između *kršćana* i *rišćana*. Na taj se način oblikuje i otkriva kolektivni (konfesionalni) identitet u Vilovljevu tekstu, »mi *kršćani*/katolici« kao pravovjerni (autopredodžba), koji je pak u međuovisnom i zrcalnom odnosu s alteritetom, »oni *rišćani*/pravoslavci« koji slijede krivu vjeru (heteropredodžba). Gledište s kojega Vilov piše slično je onoj njegova suvremenika Antuna Bačića. Naime, obojica su pripadnici *budimskoga kulturnoga kruga* koji je kao važnu djelatnost podupirao i teološku kontroverziju na narodnome jeziku koja je u 18. stoljeću izraz osobitoga teološkoga interesa među (slavonskim) vjerskim polemičarima.

⁴² S. VILOV, *Razgovor prijateljski*: A2.

⁴³ *Isto*.

⁴⁴ *Isto*, 6.

⁴⁵ *Isto*.

⁴⁶ *Isto*.

Drugi u Vilovljevu tekstu ponajprije su pravoslavci u Monarhiji,⁴⁷ a vrjednovani su ambivalentno: kao prijatelji, uzme li se u obzir Theodor kao njihova metonimija, i kao neprijatelji (ponekad se Vilov u opisu ponašanja pravoslavnoga puka služi vrlo negativno obojenim aksiološkim iskazima). Posljednju konstataciju potkrjepljuje sljedeći citat (Francesko govori Theodoru):

»(...) gledaj samo, kako brez svakoga obzira, i pogleda na riči Božje i zapovidi njegove varate, ubijate, kradete, otimate, na kršćane mrzite do krvi (...) vraćate li tuđa, što ste oteli, ukrali, nepravdom dobili? Iskidate li omraze iz srca na one, protiva koj'm ste uzeli? Govorite li što od virmosti? Ništa toga ne ima:«⁴⁸

Za razliku od Bačića koji se služio nešto malo bogatijom nomenklaturom za pravoslavce u Monarhiji (uz *rišćani* često piše i *Vlasi*), Vilov se odlučio za samo jedan, prilično neutralan naziv *rišćani*. Unatoč tomu, njegova je (hetero)predodžba vrlo bliska Bačićevoj. Otkrivaju to zajednički momenti na koje se obojica u djelima pozivaju i koje kod pravoslavnih kritiziraju: podsmjehivanje i ruganje, krađe i prijevare, neobrazovano pravoslavno svećenstvo (popovi), brkanje vjere i obreda, pozivanje na starinu (od starine se tako pozdravljalo) i sl.

Ipak, Francesko i Theodor razgovor završavaju u prijateljskome tonu, a Theodor u potpunosti prihvaća katolički pozdrav *hvaljen Isus*. Kao i kod Bačića, unatoč negativnim i aksiološki obojenim iskazima (pravoslavci *varaju*, *ubijaju*, *kradu* i *mrže kršćane*; manipuliraju svojim svećenicima), pravoslavci u Monarhiji vrjednovani su, ipak, dominantno pozitivno. S obzirom na naslov, ali i završetak, prvi Vilovljev katekizam nudi još jednu mogućnost: pristupi li se pravoslavcima u Monarhiji prijateljski, što se dominantno odnosi na katolički kler, možda ih je moguće i pridobiti za uniju.⁴⁹

Iako se kao primjer Vilovljeve kontroverzije (s pravoslavljem) obično navodi samo katekizam iz 1736. godine, smatram da je drugim iz 1741. godine mnogo više zadužio hrvatsku (franjevačku) kontroverzistiku jer je u njemu kontroverzija proble-

⁴⁷ O Grcima Vilov, za razliku od Bačića, piše tek usputno i to samo u opširnome Franceskovu odgovoru Theodoru u kojem ponajviše kritizira pravoslavne popove. U tom kratkom, ali zgnusnutom, odgovoru Francesko navodi dvojicu glavnih krivaca za crkveni raskol: carigradske patrijarhe Focija i Cerularija. Svoju elaboraciju zaokružuje i završava pozivanjem na Koncil u Firenzi (1439.) na kojem dolazi do privremenoga sjedinjenja Istočne i Zapadne Crkve.

⁴⁸ S. VILOV, *Razgovor prijateljski*, 37.

⁴⁹ Prema poimanju predstavnika Zapadne (Katoličke) Crkve unija je »crkveno-pravni akt kojim se uspostavlja zajedništvo pojedinih istočnih crkava s univerzalnom, Katoličkom crkvom, čiji je poglavar rimski biskup, a klasičnim se oblikom unije držala takva unija u kojoj je patrijarh neke od istočnih crkava zajedno sa svim biskupima prihvatio jedinstvo s Katoličkom crkvom.« (Z. KUDELIC, *Marčanska biskupija*, 13.).

matika mnogo više zastupljena. Drugi razgovor Vilov započinje referirajući se na prethodni: Theodor i Francesko se susreću, a Theodor ga pozdravlja s *dobar dan*, ali i *hvaljen Isus*.

Referiranje na sadržaj prvoga razgovora poslužilo je autoru ovdje kao sredstvo za neizravnu kritiku, koju iznosi Theodor, pravoslavnih kršćana u Monarhiji (*rišćana*) koji ne žele prihvatiti katolički pozdrav *hvaljen Isus*:

»Naši rišćani neće toga ni čuti. Ono što su naučili, onoga se drže. Naučili su govoriti: *dobar dan: dobro jutro: dobar večer*. Nek ja govorim iljadu puta jednomu: faljen Isus: on će odgovoriti kako je naučio, a nije kako valja.«⁵⁰

Središnja je problematika drugoga katekizma uočljiva u sljedećoj Theodorovoju konstataciji:

»Govore mi i to: da se šokčim, da pravoslavnu moju viru ostavljam, u kojoj sam se rodio; i da ne držim onoga, što su me moj otac i mater naučili.«⁵¹

Pejorativni etnonim Šokac upotrijebljen je sinonimno s *katolik* pa Franceskova (Vilovljeva) kritika priprostoga i neobrazovanoga pravoslavnoga puka proizlazi iz takve upotrebe. Novu problematiku najavljuje i Francesko ističući kako je za pravoslavce iznimno vrijedna »običajna rič: *U kojoj sam se viri rodio, u onoj ću i umrti*.«⁵²

U drugome katekizmu Theodor se dakle jasno izdvaja od pravoslavnih *sirovih glava* i prihvaća *kršćansku* (katoličku) vjeru kao ravnopravnu pravoslavnoj te tako slijedi (pravoslavne) *pametne ljude*:

»(…) prem ako kod naši sirovi glava jest u imenu ovomu šokčiti *se nika* pogrda: ništa ne manje znam ja da to nije drugo, nego viru kršćansku uzeti, koja jest kako i naša: kako naši pametni ljudi govore; radi toga manje me uvriđuju, kad mi govore da se šokčim.«⁵³

⁵⁰ S. VILOV, *Kratak i krotak razgovor*, 6.-7.

⁵¹ *Isto*, 7.

⁵² *Isto*, 8.

⁵³ *Isto*, 9. Nakon dolaska patrijarha Arsenija III. Crnojevića 1690. godine s 37 000 obitelji pravoslavnih Srba u Monarhiju položaj pravoslavlja jača, a pravoslavni Srbi uživaju slobode u vjerskim i političkim pitanjima. Nasuprot njima, *unijati* (grkokatolici) su izloženi stalnim napadima. To će rezultirati gubitkom Svidničko-marčanske eparhije, osnovane još 1611. godine u Marči, blizu današnjega Ivanića, za potrebe pravoslavnih kršćana u Monarhiji koji su trebali pristupiti uniji. Nova eparhija osnovana je kasnije na Žumberku, a bulom pape Pija VI. *Charitas illa* iz 1777. godine osnovana je unijatska biskupija u Križevcima koja i danas postoji. Usp. Z. VELAGIĆ, The Croatian author at the frontier of Catholicism and Orthodoxy in Croatia, u: E. ANDOR, I. G. TÓTH (ur.), *Frontiers of Faith*, Budapest, 2001., 97. Theodorova izjava naime upućuje i na njegovu bliskost s *unijatima* (grkokatolicima).

Takvim izdvajanjem Theodora od onih pravoslavnih kršćana koji nisu skloni katolicima, a kamoli prihvaćanju unije, autor upućuje na dvojako (ambivalentno) vrjednovanje pravoslavnih kršćana u Monarhiji pa je ovdje sasvim očito da je Theodor, zapravo, metonimija prijateljski naklonih pravoslavaca s kojima se može računati na dijalog.

Kritiku pravoslavnih popova Vilov ni u drugome katekizmu ne izostavlja. Takva se mjesta otkrivaju u ovome katekizmu kada se Francesko osvrće na slabo znanje pravoslavnoga puka, ne znajući ni sam bi li se tome neznanju smijao ili bi zbog njega plakao:

»Dvojim ovdje Theodore: ili ću se smijati tebi, ili ću te žaliti. Zlo, da ne znaš: gore, da ne imaš od koga znati. Najgore, da i ne mariš znati, što ne znaš.«⁵⁴

Grci kao Drugi u tom su katekizmu vrjednovani uobičajeno vrlo negativno, odnosno kao glavni krivci za crkveni raskol. Pokazuje to i Franceskova digresija u kojoj imenuje tri glavna Grka koji su krivi za crkveni raskol: carigradski patrijarsi Focije I. i Mihael Cerularije te Marko Efeški. U spomenutoj digresiji Francesko (Vilov) još je uvijek donekle neutralan pa se njegovo govor svodi uglavnom na taksativno nabranje i imenovanje bez pridavanja posebnih atributa. Međutim, nešto kasnije Francesko dovodi u vezu Grke i pravoslavne kršćane u Monarhiji pa se posljednji pokazuju samo baštinicima svojih *starih*, odnosno pravoslavnih Grka. Sljedeće mjesto najsnažnija je autorova kritika pravoslavnih kršćana u Monarhiji (opet otkriva vrlo složenu, ambivalentnu (hetero)predodžbu), ali i najbolji povod da se krene s ozbiljnijim optužbama protiv pravoslavnih Grka:

»Pitam te Theodore, mrziš li ti na koju drugu viru? Ja znam doisto da mrziš i na moju, posiduješ mrzoću od stari tvoji, koji prem ako su pravdu vidili zla odlučnja; ništa ne manje taku su omrazu nosili na ujedinjenje, da Mikaela Paleologa cara carigradskoga, koj' mlogo dobra učinio Grkom jest, kad je umro, nisu ga ni ukopati ktili kako cara, već kako najhrđavijega čovika, radi toga, što se je bio ujedinio s Rimskom Crkvom saboru⁵⁵ godine 1274. učinjenomu.«⁵⁶

⁵⁴ S. VILOV, *Kratak i krotak razgovor*, 53.

⁵⁵ Riječ je o drugom saboru u Lyonu, 14. sveopćem 1274. godine. Taj je koncil papa Grgur X. 1273. godine sazvaio u Lyonu, a glavne su saborne teme bile: izbor pape, križarski pohod i savez s Grcima. Na saboru su i grčki zastupnici (među njima i car Mihael iz Carigrada), a ujedinjenje dviju crkava bilo je tek privremeno jer je bizantski car na njega pristao iz primarno političkih razloga. Usp. H. JEDIN, *Crkveni sabori. Kratka povijest*, Zagreb, 1997., 62.-66.

⁵⁶ S. VILOV, *Kratak i krotak razgovor*, 87.

Dijalog između obrazovanoga katolika Francesca i neobrazovanoga pravoslavca Theodora u obama Vilovljevim katekizmima podržava stereotipnu predodžbu o neobrazovanim pravoslavnim svećenicima (i, dakako, puku)⁵⁷ koja je često prisutna kod Vilova, a i prije njega kod Bačića. Kod Vilova je ona posebno uočljiva pa je i izbor imena Francesco vjerojatno namjerno autorovo upućivanje na svetoga Franju Asiškoga, začetnika franjevačkoga reda, pod čijim se imenom skriva franjevac Vilov. Iz toga proizlazi da u obama katekizmima razgovaraju neravnopravni, odnosno svećenik i čovjek iz (pravoslavnoga) puka što naime navodi na pomisao da je ovdje riječ o razgovorima koji su se zaista održali i u kojima je autor sudjelovao pa ih je naknadno odlučio i zapisati.

3.3. EMERIK PAVIĆ, *RUČNA KNJIŽICA* (PEŠTA, 1769.)⁵⁸

Ručna knjižica za utiloviti u zakon katoličanski obraćenike (Pešta, 1769.) pastoralni je priručnik s katehetskim dijelovima, a s obzirom na to da je jedan dio svoga priručnika Pavić posvetio i pravoslavnim kršćanima (kontroverzistička namjena), može ga se opravdano svrstati među kontroverzijske katekizme.

Svoj je priručnik Pavić podijelio na tri dijela: prvi dio *Ispovidanje vire, i duhovna likarija za bolesnike* (1–71), drugi *Od odsuđeni na smrt po sudu vladaoca* (72–110) i, konačno, treći, za kontroverzijsku problematiku ključni dio, *Od obraćenja na spasonosnu viru katoličansku iz grčkog, ili istočnog Zakona* (111–168). Kontroverzijski je sadržaj dakle mnogo slabije zastupljen (i stavljen tek pred kraj knjige) u odnosu na ostale spomenute sadržaje u Pavićevu priručniku. Kao i njegovi prethodnici Bačić i Vilov, tako i Pavić piše na temelju osobnoga iskustva s pravoslavcima u Monarhiji i to vrlo jasno daje do znanja u svome tekstu. Uočljivo je to već na početku priručnika, u *Pridgovoru* u kojemu Pavić ističe svrhu svoje knjige koja ima namjeru poslužiti kao »duhovni alat« za neprijateljske zasjede, ali »još i iste razdvojnike na pravi put spasenja izvodi«.⁵⁹

⁵⁷ Kritika neobrazovanoga i zapuštenoga pravoslavnoga puka (u Monarhiji) koja je zajednička svim (slavonskim) polemičarima (Bačić, Vilov, Pavić, Kanižlić) zasigurno nije slučajna. Povjesničar Slavko Gavrilović primjerice navodi kako je stanje srpskoga školstva u 18. stoljeću vrlo skromno i tek u svojim začetcima. Prvu su školu, navodi Gavrilović, Srbi otvorili tek 1729. godine u Kostajnici. Usp. S. GAVRILOVIĆ, *Srbi u Hrvatskoj u XVIII veku*, 54.

⁵⁸ Svi citati u radu preuzeti su i transkribirani iz Pavićeva izvornika koji se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, u Zbirci rijetkosti pod signaturom RII-16°-2 a,b. Puni naslov izvornika E. PAVIĆA glasi: *Rucsna knjixica, za utiloviti u Zakon Katolicfanski obrachenike; za narediti, i na srichno priminutje dovesti bolesnike, i na smert odsugjene; i za privefti na spafonoffni Zakon razdvojnike. Xupnikom, i oftalima Duhovnim Naftojnikom, a i iftima pravovirnim Domachinom veoma korijftna; Upisana po jednemu Sinu S. FRANE, Deroxave S. JVANA od CAPISTRANA, S dopufftjenjem Stareffsinah. U PESSTI SA SLOVI EITZENBERGERovi, 1769.*

⁵⁹ E. PAVIĆ, *Ručna knjižica*, bez paginacije.

Grci kao Drugi u Pavićevu su priručniku vrjednovani ambivalentno, no, kao i kod autorovih prethodnika, dominantno negativno. Pavićeva nomenklatura za Grke, za razliku od njegovih prethodnika, nije osobito bogata i uglavnom je prilično neutralna, i ujedinjeni i neujedinjeni Grci jednostavno su Grci bez nekih posebnih aksioloških atributa. Nešto su manje neutralni termini *razdvojnici* i *odmetnici*, ali njih Pavić nigdje eksplicitno ne veže uz Grke, iako je jasno da na njih misli. Termin *razdvojnici* bliži je imenovanju pravoslavnih kršćana u Monarhiji (za Grke se uvijek eksplicitno navodi da su Grci), dok se *odmetnici* nigdje jasno ne definiraju pa se iz Pavićeva teksta eventualno može zaključiti da je riječ o nadređenome pojmu za sve kršćanske vjerske zajednice izvan Katoličke Crkve (uključujući ponajprije pravoslavne kršćane).

Među pravoslavnim Grcima, glavnim krivcima za crkveni raskol, Pavić pronalazi tri glavna i već poznata krivca kod katoličkih vjerskih polemičara: Focije, Mihael Cerularije i Marko Efeški. Iako Focija navodi kao prvoga (i zato glavnoga) krivca za crkveni raskol, Pavić tome patrijarhu ne pripisuje neke osobite aksiološke attribute, a za razliku od svojih prethodnika Bačića i Vilova, o njemu piše, ipak, nešto malo neutralnije. Patrijarha Cerularija koji 1042. godine nastavlja Focijevu *shizmu* Pavić aksiološki atribuirao ovako: »novi i oholi patrijarha.«⁶⁰ Posljednji krivac za raskol jest metropolit Marko Efeški, jedan od sudionika glasovitoga Firentinskoga koncila (1438. – 1439.) na kojemu dolazi do sjedinjenja Istočne i Zapadne Crkve. Marko Efeški naime odbija potpisati uniju s Rimokatoličkom Crkvom i time ponavlja Focijevo i Cerularijevo nastojanje, ali ga, ističe Pavić, još i dodatno umnožava. Prema Paviću spomenutu trojicu Grci ne drže svetima:

»I sa svim tim od isti Grka, i Istočne strane ne drže se za svete *Fotijo* ni *Cerularijo*, ni *Marko* Efesinski: kako se drže *Ignatijo*, *Stipan*, *Antun*, i mlogi drugi, kojino su u ujedinenju u viri s Rimnjani po stari staza hodeći, našli razlađenje dušam svojim.«⁶¹

⁶⁰ *Isto*, 134.

⁶¹ *Isto*, 135. Na istu tvrdnju nailazim i nešto kasnije kod Antuna Kanižlića (*Kamen pravi smutnje velike*, 1780) koji također ističe da Grci ne smatraju svetima tri spomenuta *odmetnika*. To međutim nije točno – i Focije i Marko Efeški (Sveti Marko) u pravoslavlju se štiju kao sveci. Prema Carmelu Capizziu Focije se u pravoslavlju štiju kao svetac već od 10. st. (blagdan mu je 10. veljače). Usp. C. CAPIZZI, Photios, u: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Achter Band (Pearson bis Samuel), Freiburg–Basel–Rom–Wien, 1999., 267.-273. Cerularije pak odmah nakon smrti zadobiva renome svetosti. Usp. M. J. HIGGINS, Michael Cerularius, patriarch of Constantinople, u: *New Catholic Encyclopedia*, Second Edition (9 Mab-Mor), Washington D.C., 2002., 598. Patrijarsi koje ovdje navodi Pavić su sljedeći: Ignacije I. Carigradski (847.–858., 867.–877.), Stefan I. Carigradski (886.–893.), Antonije II. Carigradski (893.–901.). Posljednja dvojica nastojala su oko izmirenja Focijevih i Ignacijevih sljedbenika.

Drugu je polovinu kontroverzijskoga dijela priručnika Pavić posvetio temeljnim (dogmatskim) razlikama između *sadašnjih Grka*⁶² (i »istočni narod«⁶³) i *Rimljana*. Riječ je o četirima glavnim člancima vjere prema kojima se razlikuju pravoslavci i katolici: primat pape, *Filioque*, kvasni/beskvasni kruh u euharistiji, purgatorij/čistište.

Zaključak

Iako su kontroverzijska namjenom, djela svih spomenutih franjevaca vrlo su pragmatična i ciljaju ponajprije na katoličke recipijente. Stoga je polemichnost (teološka kontroverzija) u djelima (slavonskih) franjevaca uglavnom tek *utkana* u uobičajene katekizamske sadržaje i kao takva prilagođena njihovoj glavnoj svrsi, pučkoj prosvjeti. Ni Bačić, ni Vilov, a ni Pavić ne pišu prave vjerske polemike, poput onih isusovačkih na latinskom (Pejačević, Werntle, Šimunić), pa i hrvatskom jeziku (Kanižlić), ali su njihova ovdje spomenuta djela bitno obilježena i određena kontroverzijskom tematikom/problematikom. Posebna im je vrijednost i u tome što su pisana narodnim jezikom koji je, ipak, rijetkost za polemički žanr u 18. stoljeću, obilježen visokim stilom (latinskim jezikom), složenom teološkom i crkvenopovijesnom tematikom i upućenošću obrazovanim recipijentima. Zbog svega toga djela (slavonskih) franjevaca osebujan su i važan pokazatelj smjera vjerskopolemičke literature (sada i na narodnome jeziku) u širem kontekstu književne kulture u osamnaestostoljetnoj Slavoniji. Ujedno, analizirana djela otkrivaju nasljedovanje tendencija i preokupacija posttridentskoga razdoblja katoličke obnove i kod spomenutih franjevaca, pripadnika *budimskoga kulturnoga kruga*.

Negativno vrjednovanje pravoslavnih Grka kao glavnih krivaca za crkveni raskol (i u tom smislu sotoniziranje Focija kao onoga koji prvi sustavno iznosi i propituje glavne razlike između istočne i zapadne Crkve) može se pokušati razumjeti i nešto boljim položajem Grčke pravoslavne Crkve pod Osmanlijama, a osobito nakon ukidanja Pečke patrijaršije 1766. godine jer su pravoslavni Srbi još od kraja 17. stoljeća i Velike seobe surađivali s Turcima neprijateljskom kršćanskom vojskom.⁶⁴ Zbog sudjelovanja u Bečkome ratu i suradnje s kršćanskom vojskom pečke je patrijarhe okrivljavao sultanov dvor. Upravo se s tim, u Monarhiju nedavno doseljenim, srpskim stanovništvom, koje je u Velikome bečkom ratu jednim dijelom iznijelo

⁶² Tu Pavić misli na pravoslavne Grke koji su izvan Katoličke Crkve (za razliku od nekadašnjih Grka koji su, dok još nije ni došlo do konačnoga raskola, bili ujedinjeni s Rimom). Njih će kasnije Kanižlić imenovati *novi Grci (focijanci)*.

⁶³ E. PAVIĆ, *Ručna knjižica*, 136.

⁶⁴ Usp. M. BOGOVIĆ, *Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za mletačke vladavine*, Zagreb, 1982., 87.

teret pobjede nad Osmanlijama, javljaju najveći problemi. Budući da se na njima kroz Hrvatsko-slavonsku vojnu krajinu jednim dijelom gradio granični vojni sustav Habsburške Monarhije, mnogo ih je teže bilo vjerski integrirati nego pravoslavno stanovništvo koje je bilo udaljeno od granice. Neprekidno okrivljavanje *odmetnutih* Grka za raskol, tvrdokornost i oholost, uočljivo u tekstovima katoličkih polemičara (franjevaca i isusovaca), postaje tako prepoznatljiv postupak vjerskopolemičkih pisaca u 18. stoljeću kojemu je glavni cilj trebao biti uvjeravanje pravoslavnih kršćana (u Monarhiji) u ispravnost pristupa uniji. Unija novodoseljenih pravoslavnih kršćana morala se provoditi na osnovi firentinskoga dekreta za Grke koji je sadržavao sljedeće: prihvaćanje *Filioque*, uporabu kvasnoga i beskvasnoga kruha u posvećenju euharistije te, kao najvažnije, priznanje primata rimskome biskupu. Za pravoslavne kršćane (krajšnike) takve su odredbe bile neprihvatljive, pa su odbijali uniju jer su strahovali od promjene vjere.⁶⁵ Provođenje unije u 18. stoljeću znatno je otežano i zbog međuovisnosti, odnosno zajedničkih interesa Beča i pravoslavnih krajšnika u vojnokrajškome sustavu. To potvrđuje i slab uspjeh marčanskih (unijatskih) biskupa još krajem 17. i početkom 18. stoljeća koji je bio posljedica savezništva patrijarha Crnojevića s Bečkim dvorom tijekom Bečkoga rata.⁶⁶

Pozivanje na uniju u prijateljskome ozračju kod katoličkih polemičara (franjevaca i nadasve isusovaca) može se pokušati objasniti i nastojanjem oko zbližavanja unijatskoga usmjerenja službene katoličke hijerarhije s vanjskopolitičkim interesima Monarhije te, sukladno tomu, položajem pravoslavnih krajšnika u Vojnoj krajini. Iako su u franjevačkim kontroverzističkim tekstovima pravoslavni kršćani u Monarhiji vrjednovani dominantno pozitivno (a Grci negativno), ne može se uočiti eksplicitnije naglašavanje (osim eventualno kod Stjepana Vilova) prijateljskoga odnosa spram pravoslavnih Slavena (Srba) kao što je to bio slučaj kod isusovaca (Jurja Muliha i Antuna Kanižlića).⁶⁷ Taj se prijateljski stav, primjerice kod Bačića, može prepoznati u naglašenoj posvojnosti *naši hrišćani* ili u primjerima kako i među ri-

⁶⁵ Usp. Z. KUDELIC, *Marčanska biskupija*, 393.

⁶⁶ Usp. *isto*, 497.-506.

⁶⁷ U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, u Zbirci rijetkosti vidi sljedeće naslove: J. MULIH, *Zerczalo pravedno gdisze ima isztinito izpiszanye kada, kako, i zasto Gerchkoga zakona Lyudi, iliti kako nekoji govore Hrisztjani, Od Sztare Kerschanfszke Katholichanszke Czirkve, I od Rimszkoga pape Z-velikem szvojem Kvarom jezzu odsztupili. I kamobi opet lafzno, a szebi velle korifztno, mogli prifztupiti. I ovak na pravi put zvelichenya sztupiti. Zato, i k-tomu na pomoch ovo zkupa je szlofeno, i lyubleno razdeleno. Stampano u Zagrebu, 1742., SIGN. RII-16°-68; A. KANIŽLIĆ, *Kamen pravi smutnye velike illiti pocsetak, i uzrok istiniti rastavlyenya Cerkve Istocsne od Zapadne, po mlogo postctovanomu gospodinu Antunu Kanislichu nyihove Excellencije prisvitloga gospod. biskupa zagrebacskoga Svete Stolice u Poxegi naregyene visce od dvadeset godinah consistorialu nigdascnye pako Druxbe Isusove misniku jurve pokoinomu, za xivota obilato ispisan. S blagodarnostjom pako uzviscene i prisvitile Kralyevske Magyarske komore na svitlo dan. U Osiku kod Ivana Martina Divalta, 1780., SIGN. RIII-80-1.**

šćanima ima dobrih ljudi koji ne slijede svoje *popove*. Franjevačku je kontroverziju s pravoslavljem možda najbolje opisao Stjepan Vilov u svom drugom katekizmu u kojemu Francesko na kraju razgovora Theodoru napominje sljedeće:

»Prijatelj prijatelja rado sluša, prem ako ne sluša ono rado što prijatelj govori (...) Ja kad ti istinu otvoram, znaš da sam ti prijatelj; jer od istine boljega dobra želiti ne možeš.«⁶⁸

Dok se *isusovci kontroverzisti* (Mulih, Kanižlić) u svojim djelima ponajprije obraćaju pravoslavnim Slavenima u Monarhiji, franjevački su kontroverzisti usmjereni primarno prema katoličkim recipijentima. Svojim su pastoralnim radom, kako je već navedeno, slavonski franjevci bili vezani uz slavonski i podunavski prostor gdje su mogli naići na slučajeve mješovitih brakova ili čak konverzije s katolicizma na pravoslavlje (osobito na prostoru Vojne krajine). Franjevcima je stoga svojevrсна dužnost bila katoličkom puku podrobnije pojasniti razlike između pravoslavlja i katolicizma kako bi ustrajao u svojoj vjeri, a tek onda, eventualno, privukao pravoslavne kršćane uniji.

⁶⁸ S. VILOV, *Kratak i krotak razgovor*, 100.

THE CONTROVERSIAL DOCUMENTS
OF THE NORTHERN CROATIAN FRANCISCANS
ANTUN BAČIĆ, STJEPAN VILOV AND EMERIK PAVIĆ
IN THE 18TH CENTURY

Goranka ŠUTALO*

Summary: *Using the imagological analytical method, based on controversial catechisms of the northern Croatian Franciscans (Bačić, Vilov, Pavić) from the 18th century, the paper addresses the phenomenon of constituting the confessional (Catholic) identity and (Orthodox) alterity as the central part of the issue. Therefore, the paper aims to clarify the confessional otherness through the analysis of the interrelationship of auto-images and hetero-images between Catholic and Orthodox Christians in the 18th century, primarily in Slavonia. The mentioned Franciscans, as members of the cultural circle of Buda (Budim), wrote works of theological controversy in the vernacular, which was an expression of particular theological interest among the (Slavonian) religious polemicists in the 18th century.*

During their pastoral work, all three Franciscans must have been in contact with Orthodox Christians, however, the target readers of the Franciscan controversial texts were not the Orthodox Christians but Catholics for whom such works were intended as a practical aid for religious dialogue with the Orthodox Christians. Therefore, it is not by accident that the northern Croatian Franciscans inserted controversial parts in their catechisms (although it is not their main purpose). Neither Bačić, nor Vilov, nor Pavić wrote true religious polemics, like those of the Jesuit written in Latin (Pejačević, Werntle, Šimunić) as well as Croatian (Kanižlić), but their catechisms are largely characterized and determined by controversial thematic/problematics. They are especially valuable because they are written in the vernacular, which is rare in the polemic genre of the 18th century, characterized by the grand style (Latin language), complex theological and church history themes, as well as orientation towards educated recipients. The catechisms of the above-mentioned Franciscans reveal a legacy of tendencies and preoccupations of the post-Tridentine era of the Catholic Reformation and are also a peculiar and important

* Goranka Šutalo, Prof., Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Croatia, gsutalo@ffzg.hr

indicator of the direction of religious polemic literature within the scope of a wider context of literary culture of the 18th century Slavonia.

Keywords: *controversial catechisms in the 18th century, Catholic religious truths, Orthodox religious contents, confessional identity and alterity, Franciscans Antun Bačić, Stjepan Vilov and Emerik Pavić.*